International Research Journal , August 2010 ISSN- 0975-3486 RNI: RAJBIL 2009/30097 VOL I *ISSUE 11

August, 2010

महिला शेतमजुरांच्या बचत व कर्जबाजारीपणाचा अभ्यास: जळगांव जिल्हा विशेष संदर्भ

* प्रा. श्रीमती वैशाली धनराज पाटील

* अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहमदनगर

i|Lrkouk &

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मूळ पाया शेती क्षेत्र आहे. या शेती क्षेत्रातील एक महत्वाचा उत्पादक घटक महिला शेतमजूर आहे. परंतु आजारी समाजात या घटकाकडे कुटुंबातील एक मदतनीस या दृष्टीने बघितले जाते.ग्रामीण भागातील महिला शेतमजुरांमध्ये आपण मदतनीस नसून एक महत्वाचा घटक आहोत. कुटुंबातील अर्थार्जनामध्ये आपणही भागीदार आहेत ही जाणीव निर्माण करणे महत्वाचे आहे.सामाजिक चाली–रिती, रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा, अज्ञान, पुरुष प्रधान संस्कृतीचा मनावर रुजलेला पगडा या जखडलेल्या अवस्थेतून महिला शेतमजूरांना बाहेर काढून त्यांच्यात नवीन आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, संघटशक्ती, निर्माण करणे आवश्यक आहे. महिला शेतमजुरांच्या प्रामुख्याने अज्ञान, निरक्षरता कर्जबाजारीपणा बचतीचा अभाव, अल्पवेतन, असंघटितपणा, कामाचे जादा तास, बेरोजगारी इ. समस्या दिसून येतात. म्हणूनच या समस्यामधीलच महिला शेतमजुरांच्या बचत व कर्जबाजारीपणा या महत्वपूर्ण घटकाचा अभ्यास केला आहे.

ue|uk fuoM %

संशोधक ही जळगांव जिल्हयातील रहिवाशी असून जळगाव जिल्हयातील महिला शेत मजुरांची संख्या ही तुलनेने भारत महाराष्ट्र तसेच पुरुष शेत मजुरांच्या तुलनेने जास्त आहे. भारत व महाराष्ट्रातील महिला शेतमजुरांची संख्या ही अनुक्रमे 39.42टक्के , 42.5 टक्के आहे तर जळगाव जिल्हयातील महिला शेत मजुरांची संख्या 66.36 टक्के आहे म्हणून संशोधकाने संशोधनासाठी जळगाव जिल्हा या क्षेत्राची निवड केली आहे. जळगाव जिल्हयातील 15 तालुक्यापैकी ज्या तालुक्यात महिला शेतमजुरांचे प्रमाण एकूण शेतमजुरांच्या तुलनेत जास्त आहे अशा 25 टक्के म्हणजेच 4 तालुक्यांची पारोळा, अमळनेर, पाचोरा व चाळीसगाव नमुना निवडीसाठी सहेतू निवड केली हया तालुक्या मध्ये एकूण शेतमजुरांपैकी महिला शेतमजुरांचे प्रमाण अनुक्रमे 57.01टक्के , 56.60टक्के, 55.18 टक्के , व 54.73 टक्के इतके आहे. तर पुरुष शेतमजुरांचे प्रमाण अनुक्रमे 42.92 टक्के , 43. 39 टक्के , 44.72 टक्के व 45.26 टक्के इतके आहे. भारतीय जनगणना अहवाल 2001 म्हणजेच एकूण शेतमजुरांपैकी पुरुष शेतमजुरांपेक्षा महिला शेतमजुरांचे प्रमाण हे जास्त आहे. याचा सारासार विचार करुन संशोधकाने वरील चार तालुक्याची सहेतूक निवड संशोधन क्षेत्रासाठी केली आहे. हया प्रत्येक तालुक्यातील महिला शेतमजुरांचे प्रमाण एकूण शेतमजुरांच्या मानाने जास्त असलेले पाच टक्के खेडे याप्रमाणे पारोळा तालुक्यातील 6 खेडी, अमळनेर तालुक्यातील 7 खेडी, पाचोरा तालुक्यातील 6 खेडी, व चाळीसगाव तालुक्यातील 7 खेडी याप्रमाणे एकूण 26 खेडयांची निवड केली आहे. व प्रत्येक खेडयातील यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने 10 टक्के महिला शेतमजूर याप्रमाणे एकूण 420 महिला शेतमजुरांचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे.

तक्ता क्र. 1 मध्ये 20 वर्षापेक्षा कमी वय असणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 1.7 आहे. 21 ते 30 वयोगटात असणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 30.9 आहे. 31 ते 40 वयोगटातील निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेंकडा प्रमाण 54.8 आहे. 41 ते 50 वयोगटातील निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 7.8 आहे. तर 51 पेक्षा जास्त वयोगटातील महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 4.8 इतके आहे. तक्त्यात 31 ते 40 वयोगटातील महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 54.8 इतके सर्वाधिक दिसून येते.

तक्ता क्र. 1

महिला शेतमजुरांची वयोगटानुसार विभागणी

अ.नं.	वयोगट वर्ष	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	20 पेक्षा कमी	7	1.7
2	21 ते 30	130	30.9
3	31 ते 40	230	54.8
4	41 ते 50	33	7.8
5	51 पेक्षाजास्त	20	4.8
	एकूण	420	100

lnHk‛ i=kFkfed rF; ladyu lk/kj

तक्ता क्र.2 मध्ये हिंदू धर्मातील निवेदकांची संख्या 382 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 90.9 आहे. मुस्लीम धर्मातील महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 6.7 आहे. तर ख्रिश्चन धर्मातील महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 2.4 आहे. म्हणजेच हिंदू धर्मातील महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 90.9 इतके सर्वात जास्त आढळून आले.

तक्ता क. 2

धर्मानुसार वर्गीकरण

अ.नं.	धर्म	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	हिंदू	382	90.9
2	मुसिलम	28	6.7
3	ख्रिष्चन	10	2.4
	एकूण	420	100

संदर्भ : प्राथमिक तथ्य संकलनानुसार

तक्ता क. 3 मध्ये निरक्षर / अशिक्षित निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 29.3 आहे. प्राथमिक शिक्षण

तक्ता क. 3

शैक्षणिक स्थितीनुसार वर्गीकरण

v-u-	Ok;kxV o"k	fuondkph l[;k	VDdokjh
1	निरक्षर	123	29.3
2	प्राथमिक	223	53.1
3	माध्यमिक	64	15.2
4	उच्च माध्यमिक	10	2.4
	एकूण	420	100

lnHk % ikFkfed rF; ldyukulkj

घेतलेल्या महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 53.1 इतके आहे. माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 15.2 आहे. तर उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्यांचे शेकडा प्रमाण 2.4 इतके आहे. तक्त्यात माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदक महिला शेतमजुरांची 420 पैकी 223 इतकी संख्या व 53.1 शेकडा प्रमाण हे सर्वाधिक आहे.

lnHk ikFkfed rF; ldyukulkj

तक्ता क. 4 मध्ये महिन्यातून 10 दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम मिळते असे म्हणणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा

rDrk d- 4

ekfld dkekP;k miyC/krckcr oxhdj.k ekfld

अ.नं.	दिवस	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	10 पेक्षा कमी	2	0.5
2	11 ते 20	266	63.3
3	21 पेक्षा जास्त	152	36.2
	एकूण	420	100

प्रमाण 0.5 आहे. तर 11 ते 20 दिवस काम मिळते असे म्हणणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण

rDrk d-5

efgyk 'ketjkuk feG.kk&;k orunjkp oxhdj.k

अ.नं.	वेतनदर रु	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	40 पेक्षा कमी	35	8.3
2	41 ते 60	273	65
3	61 पेक्षा जास्त	112	26.7
	एकूण	420	100

lnHk % ikFkfed rF; ldyukulkj

63.3 आहे व 36.2 टक्के महिला शेतमजुरांच्या 21 दिवसांपेक्षा जास्त काम मिळते.

तक्ता क. 5 मध्ये 40 रु पेक्षा कमी वेतन मिळणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 8.3 आहे. 41 रु ते 60 रु च्या दरम्यान वेतन मिळणा–या महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 65 आहे. तर 61 रु पेक्षा जास्त वेतन मिळणा–या निवेदक महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 26.7 आहे.

lnHk % ikFkfed rF; ldyukulkj

तक्ता क. 6 मध्ये कर्ज काढले आहे. अशा महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 60.5 आहे तर कर्ज काढले नाही अशा महिला शेतमजुरांचे शेकडा प्रमाण 39. 5 आहे.

rDrk d- 6

dtkckcr oxhdj.k

अ.नं.	निवेदकांचे मत	निवेदकांची	संख्याटक्केवारी
1	होय	254	60.5
2	नाही	166	39.5
	एकूण	420	100

rDrk d- 7

dt L=krkckcr oxhdj.k

अ.नं.	निवेदकांचे मत	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	शेतकरी	34	13.4
2	सावकार	140	55.1
3	बॅका /सहकारी पतसंस्था	38	15
4	इतर	42	16.5
	एकूण	254	100

lnHk % ikFkfed rF; ldyukulkj

तक्ता क्र. 8.

कर्ज काढण्याच्या कारणांविशयी वर्गीकरण

अ.नं.	*कारण*	*निवेदकांची संख्या*	*टक्केवारी*
1	***शेतसाठी***	***105***	***41.3***
2	***आजारपण***	***28***	***11.1***
3	***लग्नकार्य***	***72***	***28.3***
4	***इतर***	***49***	***19.3***
	एकूण	***254***	***100***

lnHk % ikFkfed rF; ldyukulkj

वरील तक्त्यात 41.3 टक्के महिला शेतमजुरांनी कर्ज शेतीच्या कामासाठी काढले असे मत व्यक्त केले. 11.1 टक्के महिला शेतमजुरांच्या मते आजारपणासाठी कर्ज काढले. 28.3 टक्के महिला शेतमजुरांच्या मते लग्नकार्यासाठी कर्ज काढले तर 19.3 टक्के महिला शेतमजुरांच्या मते इतर सामाजिक कार्य, सणसमारंभ इ. साठी कर्ज काढण्यात आले असे मत व्यक्त केले.

rDrk d- 9
fo'k;d oxhZdj.k

अ.नं.	निवेदकांचे मत	निवेदकांची	संख्या टक्केवारी
1	होय	115	27.4
2	नही	305	72.6
		420	100

lnHkZ % ikFkfed rF; ladyukuqlkj

तक्ता क्र. 9 मध्ये बचत करणा—या निवेदक महिला शेतमजुरांची संख्या 115 म्हणजेच 27.4 टक्के आहे. तर 72.6टक्के महिला शेतमजूर बचत करीत नाहीत.

rDrk d- 10
cprhP;k ek/;ekfo'k;h oxhZdj.k

अ.नं.	प्रकार	निवेदकांची संख्या	टक्केवारी
1	पोस्ट	42	36.5
2	बॅका / सहकारी पतसंस्थ	46	40.0
3	इतर	27	23.5
	एकूण	115	100

lnHkZ % ikFkfed rF; ladyukuqlkj

तक्ता क्र. 10 मध्ये बचत करणा—या निवेदक महिला शेतमजुरांपैकी 36.5 टक्के महिला शेतमजूर पोस्टात बचत करतात. 40टक्के महिला शेतमजूर बॅकेत बचत करतात इतर ठिकाणी बचत करणा—यांचे प्रमाण 23.5 टक्के आहे.

rDrk d- 11
fo/kk;d oxhZdj.k

बचत	कर्ज		
	होय	नाही	एकूण
होय	97	94	191
नही	157	72	229
एकूण	254	166	420

lnHkZ % ikFkfed rF; ladyukuqlkj

1.H0बचतीची सवय आणि कर्जबाजारीपणा यात काहीही संबंध नाही. 2.V$ H1 बचतीची सवय आणि कर्जबाजारीपण यात संबंध आहे.

$$X2 = \frac{N (ad-bc)2}{(a+b)(c+d)(a+c)(b+d)} = \frac{420(97X\ 72-157\ X94)2}{191 \times 229 \times 254 \times 166}$$

$$= \frac{420\ (6984 - 14758)2}{191 \times 229 \times 254 \times 166} = \frac{420 \times 60435076}{191 \times 229 \times 254 \times 166} = 13.76$$

X2 1, 0.5 =3.841

13.76>3.841 म्हणून बचतीची सवय आणि कर्जबाजारीपणा यात संबंध आहे असा निश्कर्श निघतो हा संबंध कशा प्रकारचा व किती आहे त्यासाठी पुढील निर्देशांक काढू.

$$? = \text{Coeff of association} = \frac{(AB)(??)-(A?)(??)}{(AB)(??)+(A?)(??)}$$

$$= \frac{(97 \times 72) - (94 \times 157)}{(97 \times 72) + (94 \times 157)} = \frac{6984 - 14758}{6984 + 14758} = \frac{-7774}{21742} = -0.3576$$

? ची किंमत ऋण आहे. याचा अर्थ बचतीची सवय व कर्जबाजारीपणा यामध्ये व्यस्त संबंध आहे. म्हणजेच बचतीची सवय असेल तर कर्ज बाजारीपणा नसतो असे आपण म्हणू शकतो.

fu"d"kZ % महिला शेतमजूरांच्या वयोगटाचा विचार करता प्रामुख्याने 31 ते 40 या वयोगटातील महिला शेतमजुरांचे प्रमाण हे 54.8 टक्के इतके सर्वाधिक आहे. तर 20 वर्ष वयापेक्षा कमी असणा—यांचे शेकडा प्रमाण 9.7 टक्के इतके सर्वात कमी दिसून येते.हिंदू धर्मातील महिला शेतमजुरांचे प्रमाण हे 90.9 टक्के इतके सर्वात जास्त आहे. मुस्लिम व ख्रिश्चन महिला शेतमजुरांचे प्रमाण अनुक्रमे 6.7 टक्के व 2.4 टक्के इतके दिसून आले. अभ्यास क्षेत्रातील महिला शेतमजुरांचा विचार करता प्राथमिक शिक्षणापर्यंत शिक्षण घेतलेल्या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण 53.1 टक्के इतके आहे. निरक्षर महिला शेतमजुरांचे प्रमाणे 29.3टक्के आहे. माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण 15.2 टक्के आहे. तर उच्च माध्यमिक व तंत्र शिक्षण घेतलेल्यांचे प्रमाण 2.4 टक्के आहे. महिला शेतमजुरांना महिन्यातून मिळणा—या कामाच्या दिवसांबाबत विचार करता महिन्यातल 11 ते 20 दिवस काम मिळणा—यांचे प्रमाण 63.3 टक्के आढळून आले तर 21 दिवसांपेक्ष जास्त काम मिळत असल्याचे 36.2 टक्के प्रमाण दिसून आले. केवळ 10 दिवसांपेक्षा कमी काम मिळत असल्याचे 0.5 टक्के प्रमाण दिसून आले. यावरुन असे स्पष्ट होते की, महिन्यातील कमीतकमी 11ते 20 दिवस इतके काम महिला शेतमजुरांना निश्चितच मिळते. 21 दिवसांपेक्षा जास्त दिवस क काम मिळते हे प्रमाण जरी समाधानकारक असले तरी एकूण जळगाव जिल्हयातील शेतीक्षेत्राची स्थिती अभ्यासली असता हे काम केवळ हंगामातच उपलब्ध असल्याचे दिसून यते. म्हणजेच महिला शेतमजुरांना महिन्यातून काही दिवसांपुरती का होईना मजूरी उपलब्ध होते. मात्र उरलेले दिवस त्यांना बेरोजगारी निर्माण करणारे ठरतात. शिवाय हा रोजगार कायमस्वरुपी नसल्यामुळे त्याबाबत खात्रीलायक स्थितीही दर्शविता येत नाही. महिन्यातून साधारणपणे10 ते 15 दिवसांपर्यन्त त्यांना बेकार राहावे लागते. वार्शिक आकडेवारीनुसार साधारणपणे 150 ते 180 दिवसांपर्यन्त बेकारीला सामोरे जावे लागते. म्हणजेच वर्षातील जवळजवळ 6 महिने इतक्या प्रदीर्घ कालावधीसाठी बेकार रहावे लागते. याचे मूळ कारण म्हणजे उत्पादनाचे स्वरुप, उपलब्ध साधने, व भौगोलिक परिस्थिती यांचा होणारा परिणाम होय. महिला शेतमजुरांना मिळणा—या वेतनदराच्या माहितीवरुन असे समजते की, 40 रु पेक्षा कमी वेतन मिळते. असे म्हणणा—या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण 8.3 टक्के इतके सर्वात कमी आहे. 41 रु ते 60 रु वेतन मिळते असे मत सर्वाधिक 65 टक्के महिला शेतमजुरांनी व्यक्त केले. तर 61 रु पेक्षा जास्त वेतन मिळणा—या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण 26.7 टक्के दिसून आले यावरुने असे स्पष्ट होते की 40 रु पेक्षा कमी

वेतन दर घेणा–या महिलांचे प्रमाण अत्यल्प 8.3 टक्के आहे. म्हणजेच या गटामध्ये वयोवृद्ध मलिा व लहान मुली यांचा समावेश अधिक आहे. यामुळे आवश्यक त्या प्रमाणात कुशलतेची व अंगमेहनतीची कामे त्या करु शकत नाहीत म्हणून त्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार त्यांना या पध्दतीने वेतन दर दिले जाते. तर 61रु पेक्षा जास्त वेतनदर घेणा–या महिलांचे तुलनेने प्रमाण सर्वासाधारण 26.7 टक्के आहे. म्हणजेच या गटामध्ये तांत्रिक दृश्टया कुशलतेची व काही प्रमाणत अनुभवाची कामे या महिला करत असल्यामुळे त्यांना मिळणारे वेतन हे निश्चितच इतरांपेक्षा जास्त आहे. मात्र 41 रु. ते 60 रु वेतनदर घेणा–या महिला शेतमजुराचें प्रमाण सर्वाधिक 65 टक्के आहे. यावरुन असे दिसून येते की, या गटात समाविष्ट महिला या केवळ शेतातील पारंपारिक स्वरुपातील कामे करत आहेत. थोडक्यात वेतनदरात भिन्नता असल्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे उपरोक्त आकडेवारीत दर्शविल्याप्रमाणे कामाच्या स्वरुपानुसार ते मिळत असल्याचे स्पष्ट होते.कर्ज घेणा–या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण सर्वाधिक 60.5 टक्के दिसून आले तर कर्ज घेतलेनाही असे म्हणणा–या महिला शेतमजुरांचे प्रमाण सर्वात कमी 39. 5 टक्के इतके कमी दिसून आले. कर्ज घोण–या 254 महिला शेतमजुरांपैकी सर्वात कमी 13.4 टक्के कर्ज शेतक–यांकडून घेतल्याचे दिसून आले. बॅका किंवा पतसंस्थांकडून 15 टक्के महिला शेतमजूरांनी कर्ज घेतले आहे. तर सावकारांकडून कर्ज घेणा–या महिला शेतमजूरांचे प्रमाण सर्वाधिक 55.1 टक्के इतके दिसून आले शेती विकास व पूरक व्यवसाय यासाठी कर्ज घेणा–यांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून आले.बचत करणा–या महिला शेतमजूरांचे 27.4 टक्के इतके प्रमाण कमी असल्याचे दिसून आले. पोस्टाद्वारे बचत करणा–या महिला शेतमजूरांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून आले. बचत करणा–या महिला शेतमजूरांमध्ये कर्जबाजारीपणा कमी दिसून आला तर बचत न करणा–या महिला शेतमजूरांमध्ये कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण जास्त आढळून आले.

f'kQkjl h %

महिला शेतमजूरांमध्ये बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व्यावसायिक व तांत्रिक प्रशिक्षण दिले जावे. महिला शेतमजुरांना रोजगाराचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शेतीपूरक व्यवसायासाठी अल्पव्याज दराने दीर्घकालीन कर्जपुरवठयाची सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी सरकारी व सहकारी बॅकांनी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत. महिला शेतमजूरांमध्ये बचतीविषयी जाणीव जागृती निर्माण करुन बचतीचे प्रमाण वाढविले पाहिजे.